

Taalkunde voor de tweede fase van het vwo

HANS HULSHOF
MAAIKE RIETMEIJER
ARIE VERHAGEN

TAALKUNDE
VOOR DE
TWEEDE FASE
VAN HET VWO

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze uitgave is ontwikkeld met subsidie van de Gratama Stichting, het Leids Universiteits Fonds (LUF) en de Faculteit der Letteren van de Universiteit Leiden.

Ontwerp omslag: Sabine Mannel, Neon grafische vormgeving
Lay out: v3-Services, Baarn

Afbeelding omslag: © Jan Vervoort

ISBN 978 90 5356 864 4
NUR 616

© Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006

Tweede druk, 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUD

Voorwoord 9

---

1 *Taal en communicatie* 11

- 1.1 Inleiding: niets zonder taal 11
- 1.2 Mententaal en communicatie bij dieren 14
  - 1.2.1 Productiviteit 16
  - 1.2.2 Culturele transmissie 18
  - 1.2.3 Het hier en nu versus het toen en daar 19
  - 1.2.4 Emotionele lading: een verdrietige olifant 21
  - 1.2.5 Weinig klanken, oneindig veel woorden 23
- 1.3 Weinig klanken versus veel signalen: dubbele articulatie 25
- 1.4 Afsluiting 29
  - 1.4.1 Samenvatting 29
  - 1.4.2 Onderzoeksopdrachten 30

---

2 *Taalvariatie* 32

- 2.1 Inleiding: de standaard en de rest 32
- 2.2 De oorzaken van verschil 37
- 2.3 Poldernederlands 43
- 2.4 Jongerentaal, groepstaal 48
- 2.5 Afsluiting 59
  - 2.5.1 Samenvatting 59
  - 2.5.2 Onderzoeksopdrachten 60

---

3 *Taalverwerving* 62

- 3.1 Inleiding: moedertaal 62
- 3.2 Hoe leren kinderen taal? Theorieën over taalverwerving 64
- 3.3 Fases in taalverwerving 73
  - 3.3.1 De voortalige periode 74
  - 3.3.2 De vroegtalige periode 76
  - 3.3.3 De differentiatiefase 81
  - 3.3.4 De voltooiingsfase 84
- 3.4 Tweetaligheid 88
- 3.5 Afsluiting 93
  - 3.5.1 Samenvatting 93
  - 3.5.2 Onderzoeksopdrachten 94

---

4 *Taalverandering* 95

- 4.1 Inleiding: taal in verband 95
- 4.2 Klankverandering 101
- 4.3 Grammaticale veranderingen 108
- 4.4 Verandering van betekenis en van gebruiken 115
- 4.5 Afsluiting 126
  - 4.5.1 Samenvatting 126
  - 4.5.2 Onderzoeksopdrachten 128

---

5 *Pragmatiek* 129

- 5.1 Inleiding: de sociale rol van taal 129
- 5.2 Taal is samenwerken 132
- 5.3 Beleefd taalgebruik 140
- 5.4 In gesprek 146
- 5.5 Afsluiting 159
  - 5.5.1 Samenvatting 159
  - 5.5.2 Onderzoeksopdrachten 160

---

6 *Semantiek* 161

- 6.1 Inleiding: betekenis begrijpen 161
- 6.2 Semantiek van zelfstandige naamwoorden 165
- 6.3 Semantiek van zinnen en zinsdelen 173

- 6.4 Cultuur en betekenis 177
- 6.5 Het onthouden van betekenis 185
- 6.6 Afsluiting 192
  - 6.6.1 Samenvatting 192
  - 6.6.2 Onderzoeksopdrachten 193

---

7 *Grammatica* 195

- 7.1 Inleiding: de regels van taal 195
- 7.2 Woorden 199
- 7.3 Zinnen 208
- 7.4 Grammaticale missers 216
- 7.5 Afsluiting 227
  - 7.5.1 Samenvatting 227
  - 7.5.2 Onderzoeksopdrachten 228

Termenlijst 230

VOORWOORD

Leiden, oktober 2005

*De grenzen van mijn taal
zijn de grenzen van mijn wereld.*

L. WITTGENSTEIN (1921)

Er valt wel iets te zeggen voor de gedachte dat je wereld groter wordt als je een vreemde taal leert. Je kunt dan rechtstreeks met andere mensen praten, andere boeken lezen en andere culturele ervaringen opdoen. Maar met het bovenstaande motto bedoelde de filosoof Wittgenstein niet dat je wereld ophoudt op de plaats waar men je taal niet meer spreekt. Hij bedoelde dat taal het middel is dat je een beeld van de wereld verschaft. De wereld waarin je leeft, is datgene wat je in taal kunt uitdrukken. Je wereld houdt daar op waar je taal ophoudt. Als je ergens niet over kunt praten, dan kun je er niets mee beginnen, en bestaat het in zekere zin niet.

Op deze abstracte manier over taal denken verschilt van de manier waarop je taal doorgaans in een methode Nederlands bestudeert. Dit boek is dan ook anders dan de meeste schoolboeken Nederlands. Je leert niet hoe je een presentatie moet houden of een betoog moet schrijven en je krijgt geen uitleg over het correcte gebruik van de *d*'s en *f*'s. Het is nu eens de taal zélf die het onderwerp is van dit boek.

We kijken overkoepelend naar taal: wat is taal? Is de taal van mensen speciaal en waarom dan? Zijn er overeenkomsten tussen de talen op de wereld? Hoe leert een kind een taal? Verder kijken we naar het Nederlands: hoe is onze taal ontstaan, wat is er veranderd en wat verandert er nu? En we kijken naar een aantal specifieke taalverschijnselen: waarom gebruiken we metaforen? Hoe kan het dat we een niet-correcte zin meestal toch begrijpen? Deze vragen en nog veel meer andere vragen komen in dit boek aan bod.

De onderwerpen horen bij de wetenschap die **taalwetenschap** of **taalkunde** heet. En deze wetenschap heeft raakvlakken met onder andere filosofie, psychologie en neurologie. Dit schoolboek lijkt dan ook in sommige opzichten meer op je scheikunde- of biologieboek dan op je boek voor Engels of Duits.

We willen hier graag een aantal mensen bedanken zonder wie het boek er niet (in de huidige vorm) zou zijn geweest. In de eerste plaats willen we de deelnemers aan de werkgroep Schooltaalkunde 2003 van de Leidse Opleiding Nederlands bedanken. In deze werkgroep heeft het plan voor een schoolboek taalkunde vaste vorm aangenomen. Voor de definitieve versie van de methode zijn de docenten en hun leerlingen die het materiaal voor ons hebben getest, heel belangrijk geweest. Nelly Huizenga van het ISW in 's-Gravenzande, Rolien Paulus van het Stedelijk Gymnasium in Leiden en Tineke Janzen en Angela van der Steen van het Zandvliet College in Den Haag: heel hartelijk bedankt.

Daarnaast willen we hier nog enkele mensen noemen die geholpen hebben dit boek inhoudelijk, didactisch en tekstueel te verbeteren. Frank Brisard, Stefan Grondelaers, Ariane van Santen, Michiel de Vaan en Hanne Verzijlbergh: heel hartelijk bedankt. De realisering van het project, lees: de financiële kant ervan, werd mogelijk gemaakt door de Gratama Stichting, het Leids Universiteits Fonds en de Faculteit der Letteren van de Universiteit Leiden. Hun medewerking maakte dat Maaïke Rietmeijer bijna een jaar lang als uitvoerend redacteur onder leiding van Hans Hulshof en Arie Verhagen dit boek vorm kon geven.

Nu rest ons niets meer dan jullie veel plezier te wensen bij het doorbladeren, lezen en doorwerken van dit boek. Veel plezier.

De schrijvers:

Hans Hulshof, Maaïke Rietmeijer, Arie Verhagen

1

TAAL EN COMMUNICATIE

MENSENTAAL EN COMMUNICATIE BIJ DIEREN

Inhoud

- § 1.1 Inleiding: niets zonder taal
- § 1.2 Mensentaal en communicatie bij dieren
- § 1.3 Weinig klanken versus veel signalen: dubbele articulatie
- § 1.4 Afsluiting
  - 1.4.1 Samenvatting
  - 1.4.1 Onderzoeksoopdrachten

1.1 Inleiding: niets zonder taal

Praten doe je de hele dag door. Met lezen gaat ook elke dag aardig wat tijd heen, en schrijven – van boodschappenlijstjes tot werkstukken – doe je ook behoorlijk vaak. Taal is heel gewoon voor mensen. Zo gewoon dat je er niet vaak bij stilstaat dat taal eigenlijk iets heel bijzonder is. Taal is net zo gewoon voor mensen als water voor een vis, en is ondanks die vanzelfsprekendheid net zo fundamenteel voor ons leven. Niet voor niets besteden we er enkele jaren van ons leven aan om onze

moedertaal te leren. Het kost een baby een jaar om de hoofdzaken van de klanken van het Nederlands onder de knie te krijgen. Daarna heeft een kind nog een jaar of drie nodig om zoveel woorden en grammatica te leren dat communicatie in correct Nederlands mogelijk

Aan het einde van dit hoofdstuk ken je kenmerken van de menselijke taal, en ken je enkele verschillen tussen mensentaal en ‘dierentaal’.

Termen
 signaal
 productiviteit
 culturele transmissie
 verplaatsing
 gearticuleerd
 dubbele articulatie
 fonetiek
 fonologie

is. Pas dan kan de ‘eigenlijke’ vorming en opvoeding beginnen: het kind gaat naar groep 1 van de basisschool.

Als je je taal eenmaal kent, *lijkt* het wel alsof het gebruik ervan je vanzelf afgaat, maar in feite lever je voortdurend een bijzondere prestatie, alleen al door naar iemand te luisteren. Een volwassen spreker van het Nederlands kent gemiddeld bijvoorbeeld zo’n 30.000 woorden. Als iemand iets zegt, moet je dus in dat hele bestand in je hoofd precies het ene woord vinden dat de spreker bedoelt. Toch slagen we er schijnbaar moeiteloos in om dat te doen, in een fractie van een seconde is het juiste antwoord boven tafel – een zoekopgave waar Google nog een puntje aan kan zuigen. En je hebt niet eens het idee dat je hebt moeten zoeken, je ‘hoort het gewoon’.

Als het misgaat, dan wordt het ineens duidelijk hoe onmisbaar taal eigenlijk is voor ons leven. Ouders beleven de ontdekking van doofheid bij een kind als een ramp: plotseling dreigt het gevaar dat het kind afgesloten zal blijven van de gewone menselijke samenleving. Verlies van taal door Alzheimer of een hersenbloeding is zo mogelijk nog frustrerender: iemand heeft ooit wel kunnen communiceren, maar is dat vermogen nu kwijt. Terwijl een doof kind, zeker bij goede opvang, door het leren van gebarentaal een behoorlijke kans heeft op een volwaardig menselijk bestaan, loopt een patiënt met dementie of een hersenbeschadiging een blijvende communicatieve handicap op (al kan ook die tegenwoordig wel enigszins gecompenseerd worden).

Men zegt wel dat mensen zich van dieren onderscheiden door het bestaan van zaken als cultuur, geschiedenis en wetenschap. Dat is niet onjuist, maar het is het bestaan van taal dat cultuur, wetenschap en geschiedenis mogelijk maakt. Alleen dankzij het feit dat wij allemaal Nederlands kennen, kan kennis van het ene lid van de groep aan een ander doorgegeven worden, zonder dat diegene hetzelfde opnieuw hoeft uit te vinden: zonder gemeenschappelijke taal geen onderwijs. Alleen dankzij taal kan kennis ook behouden blijven over de generaties heen, zodat een nieuwe generatie verder kan gaan waar de vorige gebleven is: zonder taal geen cultuur, geen geschiedenis, geen wetenschap.

Lees de onderstaande tekst en beantwoord de bijbehorende vraag.

Sprekende chimpansees

- 1 Hoewel de nauwste verwant van de mens over een rijk scala van gezichtsuitdrukkingen, kreten en houdingen beschikt, schijnen in het wild levende chimpansees de spraak niet zo te benutten als wij ons dat voorstellen. In de wetenschap heeft de
- 5 vraag of chimpansees een taal gebruiken geleid tot experimenten, waarbij men hen tekens en symbolen aanleerde om te zien of de chimpansees deze ook onderling zouden gaan gebruiken.

10

De eerste en meest bekende ‘spreekende’ chimpansee was Washoe, die in de jaren zestig onder mensen opgroeide en geleerd werd zich met behulp van de Amerikaanse gebarentaal (American Sign Language) verstaanbaar te maken. Ze leerde vervolgens 160 verschillende woorden en bleek door middel van combinaties van woorden aan inhoudsrijke en originele ideeën uitdrukking te kunnen geven. Op een dag, toen ze verrast werd door de aanwezigheid van een speelgoedpop in haar tas, gaf ze haar beroemdste zin ten beste: ‘Baby in mijn drinken’ (‘Baby in my drink’).

15

Andere onderzoekers hebben in soortgelijke studies nieuwe kunstmatige talen gebruikt. Twee chimpansees, Austin en Sherman, werd Yerkish geleerd – een taal ontworpen voor de omgang met gehandicapte kinderen, waarin de woorden zijn vervangen door symbolen. Nadat de chimpansee was bijgebracht om voor de expressie van symbolen computertoetsen te benutten, leerden de dieren niet alleen om voedsel te vragen, maar bleken ze eveneens om werktuigen te kunnen vragen voor het openen van hun drankverpakkingen.

20

Bron: www.dierenjungle.nl

Vraag

Waarom zouden apen niet net zo kunnen spreken als mensen? Papegaaien kunnen toch ook mensentaal ‘spreken’? Bespreek het antwoord in de klas.

De taal is zo fundamenteel voor ons bestaan als mens dat alleen dat het al de moeite waard maakt om er onderzoek naar te doen. Taalkunde is de studie van de eigenschappen van menselijke talen – hoe ze in elkaar zitten, hoe ze gebruikt worden, hoe ze veranderen, hoe ze geleerd worden –, en taalkundigen proberen daarmee te begrijpen hoe het nu precies komt dat taal die fundamentele rol in ons bestaan kán spelen die het heeft.

In de andere hoofdstukken van dit boek komen de volgende aspecten aan bod:

- Taalvariatie: welke verschillen bestaan er tussen de sprekers van het Nederlands?
- Taalverwerving: hoe leren kinderen hun moedertaal?
- Taalverandering: wat veroorzaakt de verandering van taal door de eeuwen heen?
- Pragmatiek: welk taalgebruik past bij welke situatie en hoe begrijpen wij elkaars bedoelingen?
- Semantiek: hoe kennen taalgebruikers de betekenis van woorden en woordgroepen?
- Grammatica: wat zijn de regels voor het vormen van woorden en zinnen in het Nederlands?